

Grensgedachten

Over afscheid, rouw en de dood zelf

Jean Paul Van Bendegem
Vrije Universiteit Brussel
Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie
Universiteit Gent

Inleiding

Laat ik starten met een bekentenis: vaak, als men mij vraagt om over een onderwerp te komen spreken, wacht ik veel te lang met het bedenken van een inhoud (althans bewust, ik durf vermoeden dat er onbewust heel wat gaande is van zodra de vraag gesteld is). Maar op een bepaald moment vraagt men mij wel of ik al een titel heb en dan gebeurt het dat ik al een titel bedenk hoewel de inhoud mij nog niet duidelijk is. Tegelijkertijd ben ik er diep van overtuigd dat die titel mij ook helpt. Toevallig gekozen is het in geen geval – het onbewuste doet nu eenmaal zijn werk – maar waarom precies die titel en geen ander, dat weet ik op dat ogenblik niet. Een aangename vorm van onwetendheid die een mens vooruit helpt.

Om meteen een concrete illustratie te geven, het is pas nadat ik *Grensgedachten* als titel had voorgesteld dat ik mij realiseerde hoe actueel grenzen zijn op dit ogenblik. Grenzen die de concrete vorm van een muur met prikkeldraad en metalen hekken aannemen maar evenzeer grenzen die zich in hoofden bevinden en die hen verhinderen verder te denken er voorbij. Het is bovendien een kwestie van leven en dood voor de direct betrokkenen. In wat voor een toestand ben je terechtgekomen dat een onzekere dood op het water – het is niet uitgesloten dat je de andere kant haalt – een beter alternatief is dan de gewisse dood die wacht als je ter plekke blijft? Wat een curieus discours over binnen- en buitengrenzen heeft er zich de laatste tijd toch ontwikkeld? Nooit geweten dat Europa voor- en achterdeuren en ramen heeft. Nu wil ik het hier vandaag niet hebben over die specifieke grenzen, wel over die zo fundamentele grens, namelijk de grens van leven en dood, en wat dat allemaal met zich meebrengt. Toch wil ik eerst even blijven stilstaan bij het concept zelf van een grens in het algemeen om de zaak op gang te trekken.

Dat er grenzen zijn lijkt mij zonder meer onvermijdelijk. Zodra wij als mensen een onderscheid maken en daardoor een ‘dit’ en een ‘dat’ ontstaat, is er een grens bepaald: een ‘dit’ kan in principe nooit een ‘dat’ zijn en omgekeerd, anders zou het onderscheid geen zin hebben. Maar als mensen maken we continu onderscheiden. Het volstaat om naar ongeveer elke taal te kijken om meteen vast te stellen dat praktisch elk woord een contrastwoord nodig heeft om begrepen te worden. Als het een kenmerk is van een boom dat hij wortels heeft dan is daarmee een onderscheid gemaakt en een grens getrokken met al datgene wat geen wortels heeft zoals, ik zeg maar wat, een mens. We worden, met andere woorden, continu door grenzen omringd. Geen denken is mogelijk zonder. De vroegtijdige moraal van mijn verhaal zou dus

kunnen zijn: ook als je niet graag grenzen hebt, leer er maar best mee leven! Los van het feit dat zo'n boodschap veel te stichtend is, is het uiteraard geen goed idee om nu al de moraal van 't verhaal mee te geven want ik ben nog niet voorbij mijn inleiding geraakt. Op een iets ernstiger noot moet het meer dan duidelijk zijn dat hiermee nog niets over grenzen is gezegd. Een korte reflectie leidt meteen tot volgende vragen: hoeveel grenzen zijn er? Hoe scherp is een grens? Hoe vast is een grens? Kunnen grenzen verlegd worden? Kunnen grenzen verdwijnen? Hoe ontstaan nieuwe grenzen? Door wat is een grens bepaald? Kan het willekeurig zijn? Bepaald door conventies en afspraken? Enzovoorts, enzoverder. Het is natuurlijk verleidelijk om uitgebreid op al deze vragen in te gaan maar ik doe het hier niet omdat ik, zoals gezegd, wil komen tot die specifieke grens. Maar, dat gezegd zijnde, wil ik wel de aandacht vestigen op een waanzinnig interessant gegeven in verband met grenzen en taal. Uitgerekend in taal hebben we een weg gevonden om toch de grens gedeeltelijk te ontkennen, namelijk door het gebruik van metaforen en analogieën. Hoewel ik net zei dat een boom en een mens niet kunnen verward worden spreken we wel over een "boom van een vent" en zijn velen onder ons op zoek "naar hun wortels". Deze 'ontsnappingsroute' zal van bijzondere betekenis zijn als we het hebben over leven en dood.

Hiermee zijn we aanbeland bij het specifieke thema van deze lezing. Eerst het algemene kader. We hebben een groep mensen en leden van die groep komen ongelijk (in tijd en ruimte) bij de groep of verdwijnen ongelijk (opnieuw in tijd en ruimte) uit de groep. Ik weet het, het is een triviale vaststelling dat mensen niet allemaal op hetzelfde moment op dezelfde plaats worden geboren of doodgaan maar het gevolg is wel dramatisch. Leden van de groep moeten in contact komen met zowel het fenomeen van de geboorte, het "erbij komen" als het fenomeen van de dood, het "eruit stappen of verdwijnen". Wie zou denken dat ik, als filosoof, nu wel wat aan het overdrijven ben in mijn analyse, wil ik uitnodigen om even te denken aan het curieuze fenomeen van collectieve zelfmoord zoals dertig jaar geleden in Jonestown gebeurde waar meer dan negenhonderd mensen om het leven kwamen. Een groep kan dus wel degelijk het gezamenlijk beëindigen van het leven coördineren. Maar behoudens deze bizarre uitzonderingen is ieder van ons herhaaldelijk getuige van het begin en van het einde. Zelden getuige weliswaar van het eigen begin en het is een volkomen open vraag of men getuige zal zijn op min of meer bewuste wijze van het eigen einde.

Als ik de zaak in termen van ik en gij mag formuleren dan zijn er juist geteld vier mogelijkheden. We zijn er allebei en dan leven we samen in dezelfde wereld en daar wil ik het niet over hebben. We zijn er geen van beide en dan doet men voort zonder ons en daar wil ik het ook niet over hebben. Blijven nog twee mogelijkheden over: ofwel ben ik er en gij niet meer ofwel ben ik er niet meer en gij wel. In het eerste geval verdwijnt gij uit mijn leven en dan zijn er twee belangrijke fasen, namelijk ervoor en erna. De complexe gebeurtenissen die ik hier nu met groot gemak aanduid met 'ervoor' en 'erna' kan ik niet in detail behandelen maar voor beide wil ik een onderdeel van iets naderbij bekijken: het afscheid dat hoort bij 'ervoor' en de rouw die hoort bij 'erna'. In het tweede geval gaat het over mijzelf en dat brengt de onvermijdelijke vraag met zich naar het omgaan met de dood, met het sterven. De dood wordt

dan mijn derde thema. Zoals gezegd wil ik geen grondige filosofische analyse presenteren maar gedachten formuleren, overwegingen en overpeinzingen aan en over de grens.

Het afscheid

Een eerste vaststelling: het nemen van afscheid moet te maken hebben met een verandering van welke aard ook. Waarom? Om de doodeenvoudige reden dat indien er niets zou veranderen dat betekent dat alles blijft zoals het is en wat zou dan de reden kunnen zijn om afscheid te nemen? Er verandert dus iets maar waar? Er kan iets veranderen in de omgeving, misschien wel de meest voorkomende variant maar het kan ook gaan over een verandering bij de persoon zelf die afscheid neemt. Ik neem aan dat de meesten onder ons afscheid genomen hebben van de eigen jeugd, hierin al of niet bijgestaan door het schitterende lied *Testament* van Boudewijn De Groot. Of misschien moet ik wel corrigeren: ook als de verandering zich buiten de persoon afspeelt dan nog zal de persoon zelf daardoor ook veranderen en neemt hij of zij ook afscheid van een stukje zelf. Het afscheid nemen van een familielid of geliefde wanneer zijn of haar leven ten einde is heeft precies dit kenmerk. Zoals men het zo mooi uitdrukt: je bent niet meer de mens die je was. Hierbij aansluitend is het ook van belang om te kijken naar het al of niet unieke karakter van de verandering. Is ze éénmalig of is ze periodiek? Men heeft spontaan de neiging om het periodieke afscheid nemen niet als een echt afscheid te beschouwen omdat men weet dat de verandering zich nog eens zal voltrekken maar zoals de prachtige roman (en verfilming van) *Het afscheid* van Ivo Michiels laat zien dat een periodiek afscheid even zwaar kan wegen als een eenmalig afscheid. En hebben sommigen onder ons niet de neiging om diverse redenen om een uniek afscheid te willen herbeleven in de herinnering en zodoende een zekere weliswaar afzwakkende herhaling tot stand te brengen? Laat ik mij toch maar beperken tot het eenmalige afscheid.

Een tweede vaststelling heeft te maken met de verhouding tussen het moment van verandering en het afscheid nemen zelf. Men is waarschijnlijk geneigd om te denken dat het afscheid voor de verandering komt maar dat klopt niet. Laat ik een tragisch voorbeeld nemen. Een familielid dat dement wordt. Je bezoekt hem of haar op regelmatige basis en je ziet wel dat de vermogens aan het verdwijnen zijn. De verandering is bezig, is zich aan het voltrekken. Het is een langdurig proces en het afscheid nemen lijkt eerder een moment in de tijd. Als dat zo is welk moment in het proces kies je dan om het te laten samenvallen met het afscheid? Wat kan er mis zijn met de hoop dat voor elk bezoek er een volgend bezoek zal zijn waarbij hij of zij nog voldoende aanwezig is. Zodat afscheid nemen nu niet kan. Maar menselijke perceptie, gevoed door hoop, ziet verandering pas als het te laat is. Het besef dringt te laat door dat de persoon verdwenen is waardoor het afscheid nemen niet meer kan. Of waarbij het afscheid een volledig andere betekenis krijgt omdat ze richt tot een 'virtueel' iemand. De verandering heeft zich voltrokken en men neemt afscheid daarna. Of nog sterker misschien heeft men de verandering zelf niet eens opgemerkt en was er dus geen enkele reden om afscheid te nemen. De relatie tussen de verandering en het afscheid nemen is duidelijk een complexe zaak en dit gaat nog maar over de timing, zo men wil.

Zo kom ik tot het afscheid zelf. Wat willen we bereiken door het afscheid nemen? Om die vraag te kunnen beantwoorden, dient eerst een andere vraag gesteld te worden: van wie of wat nemen we precies afscheid? Als het om gebeurtenissen gaat waarin geen mensen betrokken zijn – bijvoorbeeld het afscheid nemen van een huis waar men heeft gewoond en dat op het punt staat afgebroken te worden, van zo'n huis kun je afscheid nemen – dan is het zeker niet zo dat men zou willen dat het voorwerp van het afscheid weet dat er afscheid genomen wordt. Maar, om heel even bij het voorbeeld van het huis te blijven, neem je afscheid van het huis zelf of van iets anders? Duidelijk het tweede, het heeft alles te maken met het feit dat je er hebt gewoond. Sprekende voor mijzelf, indien ik afscheid zou nemen (en ik heb het een klein beetje gedaan) van woontorens in de stad waarin je al je hele leven hebt gewoond dan nog is het zo dat die torens van betekenis zijn voor mij omdat ik ze als klein kind heb weten bouwen, recht tegenover de protestants gereformeerde kerk, omdat hun verdwijnen een verdere transformatie of verandering van de stad inhoudt en het is daarvan dat ik afscheid neem. Ik neem dus niet zo zeer afscheid van het huis zelf maar eerder van de betekenis van dat huis voor mij. Lijkt dat niet de kern te zijn van het afscheid nemen tussen mensen? Dat het gaat om betekenissen en niet zo zeer om de fysieke persoon of het tastbare lichaam. Het verklaart (voor een deel uiteraard) waarom mensen kunnen staan praten tegen een grafsteen, ook al is men ongelovig of zelfs uitgesproken atheïst. Het besef is volkomen aanwezig dat de fysieke persoon er niet meer is maar dat betekent niet dat de zoektocht naar betekenis daarom dient op te houden. Of voor de meer filosofisch gestemden onder ons: kunnen twee solipsisten van elkaar afscheid nemen? Ik geef het mee als gedachte-experiment.

Als betekenissen effectief zo'n belangrijke rol spelen dan mag men verwachten dat pogingen zullen ondernomen worden om het proces te ritualiseren en symbolisch uit te drukken. Tenslotte gaat het om een belangrijk moment van verandering, een transitie-moment, een afronding en een start en, zoals we allen weten, die momenten worden in bijna elke menselijke cultuur geritualiseerd. Het elkaar nog eens omarmen en vastpakken, zoals men dat zo mooi zegt, wanneer iemand voor langere tijd op reis gaat, lijkt te willen uitdrukken dat men de persoon niet wil laten gaan of dat men nog eens datgene fysiek wil voelen dat lange tijd afwezig zal zijn. Dat geldt evident in de hoogste mate voor de langste reis die ieder onder ons ooit te ondernemen heeft, namelijk de dood. Het is nog niet zo lang geleden dat ik tot het besef ben gekomen dat euthanasie precies die eigenschap heeft. In goede omstandigheden is de betrokkene in staat om niet alleen afscheid te nemen maar op een door hem of haar geplande manier. Maak de vergelijking met het voorbeeld van de dementie dat ik zo net heb aangehaald. Het helpt ook, denk ik, om de gedachte te begrijpen die men vaak hoort formuleren door sommige gelovigen, namelijk dat euthanasie een hovaardige handeling is. (Let wel, soms ook het tegendeel: dan wordt het gemakkelijk indien niet simpelweg laf). De stervende is in handen Gods – in een recent kranteninterview [*De Morgen*, zaterdag 26 september 2015] heeft René Stockman het nog eens duidelijk gezegd: “Wij zijn niet de eigenaars van ons leven.” – en bezit niet langer de autonomie om zelf afscheid te nemen, alleen de anderen kunnen dat. Wie een hele plechtigheid, zo niet feest organiseert voor het eigen afscheid neemt het lot in eigen handen. Als je het zo bekijkt dan herintroduceert euthanasie het afscheid op een manier die toelaat om het moment van verandering zo intens te beleven als men wil, zo uitgebreid als

men wil, zo bewust als men wil. Dat laatste is een sterke uitspraak, dat beseft ik wel, maar de kern is aanwezig. Op zijn beurt verandert zo'n intensiteit het omgaan met de dood. Eerder dan het te willen buitensluiten om welke reden ook, wordt op deze manier het sterven en de dood een onderdeel van het leven. Dat klinkt paradoxaal maar is het niet normaal dat grenzen even belangrijk zijn als datgene dat ze begrenzen en er dus onderdeel van uitmaken? Wat trouwens aanleiding geeft tot de mooie symmetrische gedachte dat het leven dan ook onderdeel van de dood moet zijn.

Om deze reflectie over afscheid af te ronden – om er dus afscheid van te nemen – deze mooie anekdote uit het boek *De eeuw van mijn vader* van Geert Mak. Zijn vader, dominee van beroep en roeping, is in het ziekenhuis zijn laatste dagen aan het doorbrengen, goed bij bewustzijn. Zoals vaker gebeurt, is er naar het einde toe een opflakking en zijn vader heeft honger en wil eten. De dokter waarschuwt hem dat hij toch wel beseft dat hij op de laatste trein zit. En de dominee antwoordt: “Ja maar dan wel in de restauratiewagen”. Daarom hebben veel protestanten geen probleem met euthanasie. Je proeft ook hier die ‘hovaardigheid’. Laat ik na dit moment van ademen het tweede thema aansnijden: de rouw en het rouwproces.

De rouw

Het is verleidelijk om nog maar eens Elisabeth Kübler-Ross aan te halen en de vijf fasen van het rouwproces te bespreken: ontkenning, boosheid, onderhandelen, depressie en ten slotte aanvaarding. Maar behalve deze vermelding zal ik het niet doen. Het is even verleidelijk om het te hebben over het brede gamma van rouwrituelen, beginnende bij onze verre voorouders, over culturen heen, en stil te staan bij bijvoorbeeld het gebruik van kleuren. Hoe kan het dat rouw geassocieerd wordt met zwart in de ene cultuur en met wit in de andere cultuur? Groter kan het contrast toch niet zijn? Maar ook dit wil ik aan mij laten voorbijgaan.

Als uitgangspunt voor een paar beschouwingen rond rouwen wil ik graag het tijdsperspectief introduceren en de volgende vraag als startvraag nemen: kijkt de rouwende naar het verleden of naar toe de toekomst? Een misschien verrassende vraag omdat we toch geneigd zijn te denken dat rouwen met de toekomst te maken heeft. Uiteindelijk moet de rouwende erin slagen een gedeeltelijk nieuw leven op te bouwen dus uiteraard is het zicht een zicht op de toekomst. Niettemin lijkt er mij ook een groot aandeel van het verleden te zijn. Het gaat niet zo zeer om de wens dat het verleden ongedaan kan gemaakt worden, dat de overledene terug onder ons kan zijn – ik kom daar nog even op terug –, maar veel meer om de kracht van de herinnering. Of juist het falen ervan. Ieder van ons heeft wel, vermoed ik, de situatie meegemaakt waarbij zich iets heeft voorgedaan dat op het ogenblik zelf een zeer diepe indruk naliet maar in de herinnering daarna niet veel meer voorstelt. Je verwachtte wel dat het een diepe indruk zou nalaten en dat is niet gebeurd. Is de gebeurtenis in kwestie dan toch niet zo belangrijk geweest? Of spelen andere elementen mee die het geheugen doen falen? Al even vaak gaat het gepaard met een gevoel van schaamte, zeker indien het maatschappelijk aanvaard is dat een bepaalde situatie een diepe indruk moet nalaten in de herinnering. Iemand die een dierbare of geliefde verliest en ons zou meedelen dat een maand later hij of zij zich niet meer goed kan

herinneren welk type film hij of zij graag zag, zal vragen oproepen. Was er een probleem in de relatie op het einde of hebben we te maken met de eerste fase in het schema van Kübler-Ross, namelijk de ontkenning? (Waardoor ik haar nu toch vermeld tegen mijn eigen belofte in).

Ongeacht wat de anderen ervan maken, voor de rouwende zelf kan het een ongelofelijk ont-nuchterend proces zijn vast te stellen dat het menselijk geheugen doet wat het moet doen: door dingen te laten vervagen het leven draaglijk maken. Wij mensen zijn eenvoudig gesteld geen olifanten. Probeert u zich maar een leven in te beelden waarbij niet alleen het geheugen perfect is, in de zin dat alles foutloos en in volle detail wordt onthouden maar ook de emotio-nale intensiteit ervan. Dat is een ondraaglijk leven. Wil je echt al jouw vrijspartijen in detail herbeleven met de vrouw of man die al jaren uit jouw leven is verdwenen? Dat kunnen wij niet aan. Dus het vervagen is zo bekeken een noodzakelijke overlevingsstrategie. Het blijft evenwel een vervreemdende ervaring: het geheugen vertikt het om het beeld van diegene die afscheid heeft genomen, die er niet meer is, meteen, spontaan, in alle detail op te roepen en je moet beginnen *nadenken*. Dat denken is er echt te veel aan want nu wordt het een verstande-lijk proces: hoe zat hij of zij nu ook weer aan de tafel? Wanneer hebben we het laatst ruzie gemaakt? Was het zijn of haar rechter- of linkerbeen dat mankte? Langzaam lost de figuur op tot enkele fragmenten die blijven. Als je het zo bekijkt dan gaat het niet zo zeer om loslaten maar wel degelijk om oplossen. Waarmee trouwens meteen aangetoond is dat wij het proces van loslaten veel meer ondergaan dan actief sturen. Zeg niet “Jijzelf moet durven loslaten” maar zeg “Laat het verleden zichzelf oplossen”. Tot daar het opgeloste verleden, wat zegt ons de toekomst?

Datgene of diegene die het onderwerp is van de rouw, is niet meer, is verdwenen, laat de be-ruchte ‘leegte’ achter. Een naar mijn mening misleidend beeld omdat het suggereert dat het rouwproces in eerste instantie dient om die leegte terug opgevuld te krijgen. Waaruit volgt dat de rest, zeg maar alles wat zich rond die leegte bevindt, ongewijzigd zou blijven. Dat lijkt bijzonder onwaarschijnlijk zodra we aan een concrete situatie denken. Je verliest een partner en jouw leven ligt helemaal overhoop. Dan kan het toch niet de kwestie zijn van zo snel moge-lijk een nieuwe partner te vinden om het leven weer aan te kunnen. Alle voorwerpen die jullie gedeeld hebben, alle handelingen die bijna als een goed ingestuurde choreografie wer-den uitgevoerd – tafel dekken, vuilbakken buitenzetten, wachten tot de kat binnenkomt, ... – dat allemaal hangt onverbrekkelijk samen met die persoon en worden, als het ware, mee de leegte ingezogen. Dan kan niet zo maar iemand even die plaats innemen. Voor de rouwende gaat het om een fundamentele herschikking van het gehele dagelijkse leven. Wat mij dan brengt tot het curieuze fenomeen van gewinning. Want eigenlijk draait het daarrond: het le-ven terug gewoon worden en zelf terug gewoon zijn.

We weten allemaal hoe moeilijk het is om gewoontes zowel aan te leren als af te leren. Durf ik tabak en alcohol aanhalen? Als ik de recente literatuur mag geloven, vraagt het iets in de orde van een maand om een gewoonte af of aan te leren. Ik vermoed daarbij wel dat het gaat om ‘bescheiden’ gewoonte en niet bijvoorbeeld een rookgewoonte. Maar wie ’s morgens bij

de koffie altijd dat chocoladekoekje moet hebben, anders is de dag niet goed begonnen, heeft aan een goede maand voldoende om er vanaf te geraken. Een maand is een eindige en overzichtelijke tijdsperiode dus dat zou moeten lukken. Als we echter voorbij het chocoladekoekje gaan – zou een maand echt voldoende kunnen zijn om ons te leren insecten te eten? In ieder geval bij mij zal het geen laaiend succes zijn – en naar serieuze zaken kijken dan moet er zo veel herschikt, aangepast en gewijzigd worden dat we over een veelvoud van maanden, zo niet jaren moeten spreken. En dan gebeurt er iets zeer merkwaardigs. In de mate dat de opdracht lukt, dat de rouwende tot een gewijzigd ingericht leven komt, met andere woorden, tot nieuwe gewoontes komt, zullen deze gewoontes zelf ook weer moeilijk af te leren zijn. Wat betekent dat de leegte verdwenen is – wat mij een betere woordkeuze lijkt dan opvullen – en dat dus hij of zij die er niet meer is er eigenlijk geen plaats meer in heeft. Om het zeer concreet uit te drukken wat zou er gebeuren indien de overledene terug onder ons zou verschijnen? Je bent geneigd te denken dat de eerste reactie totale verbazing moet zijn gevolgd door een even totale vreugde, en dat zal ook wel, maar dan komt het ware probleem naar boven. De vernieuwde aanwezigheid vraagt voor een herschikking van het dagelijkse leven en men heeft juist zo veel inspanningen geleverd om tot die herschikking te komen, dat moet een diepe spanning creëren die er uitgerekend kan toe leiden dat men de terugkomst betreurt. Anders gezegd, herstel of het terugkeren naar hoe het was is niet altijd wenselijk. Voorbij de grens houdt de grens op grens te zijn want men is er juist voorbij, keert men vervolgens terug dan is de grens verdwenen dus is de terugkeer geen terugkeer want de oorspronkelijke plaats bestaat niet meer.

Laat ik ter afsluiting van dit thema en om de overgang te kunnen maken naar het derde thema over de ultieme grens, vermelden dat ik niet zelf tot dit idee van de onverwachte terugkeer ben gekomen maar wel door het bekijken van de eerste afleveringen van de tv-reeks *Les revenants* waarin dit scenario wordt uitgewerkt, hoewel het merkwaardig genoeg niet het thema van de reeks is waardoor mijn interesse snel is verslapt. Na verloop van tijd werd het een vrij banaal zombieverhaal en nu kan ik zombies in de filosofie wel pruimen, in het dagelijkse leven iets minder, tenzij in de ochtendspits op de trein maar dat is niets meer dan een feitelijke vaststelling.

De dood

Het is al een hele tijd geleden dat ik voor de eerste keer de prachtige film van Ingmar Bergman heb gezien, namelijk *Het zevende zegel*, uit 1957 met de nog jonge Max von Sydow in de hoofdrol. Het verhaal is voldoende bekend, neem ik aan: het hoofdpersonage ontmoet op zijn weg de dood – interessant genoeg in de film voorgesteld als een onafhankelijk iemand, niet aan een God of enig hogere instantie gebonden maar zelfbeschikkend – en hij daagt de dood uit tot een schaakpartij. Zolang ze spelen blijft hij in leven en, als hij wint, gaat hij vrijuit, met andere woorden, hij blijft leven.

Niet zo zeer om even een adempauze te hebben maar om toch even een zijpad te bewandelen, het loont werkelijk de moeite om de Openbaring van Johannes te raadplegen om te weten te

komen wat dat zevende zegel wel moge wezen. Ziehier de passage uit hoofdstuk 8, de verzen 1 tot en met 7:

“¹ Toen Hij het zevende zegel losmaakte, werd het ongeveer een half uur lang helemaal stil in de hemel. ² Daarna zag ik dat de zeven engelen die voor God stonden allemaal een trompet kregen. ³ Toen kwam er een andere engel. Hij ging met een gouden wierookschaal bij het altaar staan. Hij kreeg veel wierook. Die legde hij op het gouden *wierook*-altaar dat voor Gods troon staat. Hij offerde de wierook, samen met de gebeden van de mensen die bij God horen. ⁴ En de rook van de wierook steeg mét de gebeden op naar God. ⁵ Toen nam de engel vuur van het altaar, legde het in de wierookschaal en gooide het op de aarde. Het begon te donderen, te rommelen en te bliksemen en de aarde schudde. ⁶ Toen maakten de zeven engelen die de trompetten hadden gekregen zich klaar om op hun trompet te blazen. ⁷ De eerste engel blies op zijn trompet. Toen werd er hagel en vuur, gemengd met bloed, op de aarde gegooid. Dat verbrandde een derde deel van de aarde, een derde deel van de bomen en al het gras.”

De ellende wordt met elke trompettende engel groter en, als er al vier gepasseerd zijn, lees je in hetzelfde hoofdstuk, vers 13, dit:

“¹³ Toen zag ik hoog langs de hemel een engel vliegen. Hij riep luid: ‘Vreselijk! Vreselijk! Wat zal het een vreselijke tijd worden voor de mensen op aarde, als de laatste drie engelen op de laatste drie trompetten blazen!’”

’t Is een manier om aan een einde te komen maar misschien hoeft het niet persé zo dramatisch te zijn. Daarom terug naar Ingmar Bergman. Omdat over de dood al zo veel geschreven is – wat op zich genomen toch vrij merkwaardig: we weten er zo goed als niets over en toch kunnen we er niet over zwijgen en valt de ene over de andere om ons uit te leggen wat het is, zich hierbij vaak bedienend van metaforen want je hebt geen andere keuze om erover te spreken – lijkt het volslagen overbodig om het zelf ook nog eens te proberen. Welke nieuwe metaforen zou ik nog kunnen bedenken? Daarom wil ik mij beperken tot één enkel element, namelijk het verleggen van grenzen. In welke mate zijn wij in staat om, net zoals Max von Sydow, de dood uit te stellen?

Ik neem aan dat men mij spontaan zal antwoorden: we zijn tot ongelofelijk veel in staat en we hebben nog geen idee wat de toekomst brengen zal. Het gaat voor alle duidelijkheid dan niet zo zeer om alle hulpmiddelen en –middeltjes die de bedoeling hebben om de leeftijd van de gebruiker naar beneden te halen, tenminste voor wat de perceptie door anderen betreft. We doen ons uiterste best om er zo jong mogelijk *uit te zien* maar eigenlijk *zijn* we het niet. Het is een subtiele, weinig subtiel volgens de ene, zeer subtiel volgens de anderen, manier om te misleiden. Het gaat mij om het ingrijpen op het menselijk lichaam zelf en het verouderingsproces daadwerkelijk afremmen en vertragen. Als ik het eenvoudig zou moeten samenvatten dan is het een kwestie van entropie. Zonder in wetenschappelijke details te treden, zegt de entropiewet dat op de lange duur alles kapotgaat. Zo ook wij. Maar je hoeft dat niet gelaten te

ondergaan, je kan altijd proberen om door in te grijpen het kapotgaan uit te stellen. Wij bestaan uit cellen, cellen hebben een levensduur, cellen worden vervangen door nieuwe exemplaren maar geleidelijk aan verzamelen die cellen een hoop rommel – denk maar gerust aan de broel die een mens doorheen een leven weet te verzamelen – en daar geraken ze niet meer vanaf – net zoals wij dus – en die rommel begint die processen van reproductie te storen. Dus, als je er zou in slagen om die cellen op gezette tijden op te kuisen, ‘proper’ te maken dan kan de reproductie blijven doorgaan en lonkt zowaar het eeuwige leven. Voor velen, denk ik, moet dit klinken als een droom die uitkomt maar voor sommigen, tot wie ik mijzelf reken, is dit een nachtmerriescenario. Waarom denk ik dat?

Mag ik nog eens terugkeren naar de *Openbaring*? Wanneer de eindafrekening volledig betaald en vereffend is, blijven de gelukzaligen over en ik lees in hoofdstuk 22, verzen 3 tot en met 5:

“³ Er zal geen vervloeking meer zijn. En de troon van God en van het Lam zal daar staan. Gods dienaren zullen Hem dienen. ⁴ Ze zullen zijn gezicht zien en zijn naam zal op hun voorhoofd staan. ⁵ Er zal geen nacht meer zijn. En ze hebben geen lamp of zon meer nodig, want de Heer God zal hun licht zijn. En ze zullen voor eeuwig als koningen heersen.”

Hoe je deze toestand ook wil omschrijven, het is niet langer des mensen. Dit gaat over goden, over geesten, over alles wat je maar wil, maar niet langer over mensen. Je kan zelfs niet meer zeggen dat je godganse dagen niets te doen hebt want dagen bestaan niet meer vermits de nachten zijn afgeschafft. Wat is dan wel des mensen? Ik durf suggereren het idee van een open einde. Wij zijn in alle opzichten eindige wezens, daarvoor is het bewijsmateriaal overweldigend maar dat betekent niet dat we ook altijd weten waar de grenzen zich bevinden. Je stapt in een relatie niet noodzakelijk met het idee dat het voor de eeuwigheid is maar wel met de gedachte dat je niet nu al een eindpunt moet opgeven. Hoewel dat er zeker moet zijn en dat maakt er een open einde van. Het blijft mij elke keer weer verbazen hoe knap het ineensteekt: ik weet dat ik geen honderdvijftig of tweehonderd jaar zal worden dus de uitspraak “Jean Paul is in het jaar 2150 niet meer onder ons” is ongetwijfeld correct en toch houdt die gedachte mij helemaal niet bezig. Er is het mooie argument dat voor alle jaartallen die voor het jaar 1953 komen (volgens onze tijdrekening) de uitspraak “Jean Paul is in het jaar x nog niet onder ons” ook onvermijdelijk correct is maar iedereen heeft, neem ik aan, onmiddellijk beseft dat deze uitspraak niet klopt want, zou dit kloppen, dan was het zo dat ik erbij *moest* komen en dat is niet zo. Dus toch niet zo’n sterk argument. Maar dat terzijde. Dit is de essentie: ik weet dat ik sterfelijk ben, ik weet dat die dag zal komen, ik weet dat er vrij betrouwbare bovengrenzen zijn, zij het helaas heel vaak statistisch zodat je kan blijven geloven dat jij die uitzondering gaat zijn helemaal aan het eind van de grafiek, maar, omdat ik het precieze moment niet kan, leef ik *alsof* dat moment er niet is. Of, beter nog, het komt niet voor in het plannen van de week die komt.

Dat is ook het mooie aan de Bergmanfilm. De dood en het hoofdpersonage hebben een duidelijke afspraak: wint hij, hij blijft leven, verliest hij, hij sterft. Zou het niet ronduit belachelijk zijn indien hij, na de partij verloren te hebben, tegen de dood zou zeggen: “Beste van drie?”. En, bovenal, dat de dood zou antwoorden: “Ach, waarom niet?”. Dan kom je uit voor je het weet bij Woody Allen met zijn gevleugelde woorden: “Ik heb geen schrik om dood te gaan, ik wil er alleen niet bij zijn als het gebeurt”.

Besluit

Het kan niemand ontgaan zijn dat de toon naar het einde toe wat luchtiger werd en dat heb ik bewust gedaan omdat het alles bij elkaar genomen vandaag feest is. En met reden. *Vonkel* verhuist om nog meer te kunnen beantwoorden aan de reële noden die bestaan in onze samenleving rond afscheid, rouw en dood, rond het leven in de mate van het mogelijke zelf te bestieren en rond het zich gesteund weten door anderen die hierbij kunnen helpen. Kortom, door een luisterend huis te zijn en dan past het dat ik nu zwijg.